

PRŪSŲ KALBOS SANGRAŽINIAI VEIKSMAŽODŽIAI

Tiksliai aprašyti senosios prūsų kalbos sangražinių veiksmažodžių formą, reikšmę ir vartojimą yra nelengva. Visų pirma, negausiuose prūsų kalbos paminkluose sangražinių veiksmažodžių formos yra gana retos. Be to, XVI a. prūsų kalba, matyt, buvo gerokai paveikta vokiečių kalbos; dar didesnę įtaką, tur būt, vokiečių kalba yra turėjusi prūsų kalbos tekstams, kurių vertėjai buvo vokiečiai. Todėl, tyrinėjant prūsų kalbos sangražinius veiksmažodžius, labai svarbu atskirti baltiškąsias formas nuo formų, atsiradusių dėl vokiečių kalbos įtakos¹.

Vokiečių kalbos sangražiniai veiksmažodžiai nuo baltiškųjų (t. y. lietuviškųjų-latviškųjų) skiriasi šiais pagrindiniais požymiais:

1. Baltų kalbose sangražiniai veiksmažodžiai, t. y. veiksmažodžiai su sangražos dalelyte (=enklitiniu sangražiniu įvardžiu) *-s(i)*, paprastai reiškia intranzityvų veiksmą arba tranzityvų veiksmą, kurio tiesioginis objektas yra subjekto sferos ribose. Veiksmas, nukreiptas į subjektą kaip į tiesioginį objektą, reiškiamas sangražinėmis konstrukcijomis: veiksmažodžis + pilnoji (neenklitinė) sangražinio įvardžio forma (lie. *save*, la. *sevi*), plg. *įsitikinti* ir *įtikinti save*². Vokiečių kalboje abiem šiais atvejais vartojamos tos pačios formos, plg. *sich wenden* „suktis“, *sich fürchten* „bijoti, baimintis“ ir *sich ehren* „gerbti save“.

2. Baltų kalbose tiek sangražiniai veiksmažodžiai, tiek sangražinės konstrukcijos visuose asmenyse turi tą pačią sangražos dalelytę *-s(i)* arba tą patį sangražinį įvardį (lie. *save*, la. *sevi*). Vokiečių kalboje skirtingų asmenų ir skaičių formose vartojamos skirtingos įvardžio formos (*mich*, *dich*, *sich*, *uns*, *euch*).

3. Baltų kalbose sangražos dalelytė (t. y. enklitinis sangražinis įvardis) yra suaugusi su veiksmažodžiu. Vokiečių kalboje veiksmažodis ir sangražinis įvardis vartojami atskirai, o jų padėtis vienas kito atžvilgiu priklauso nuo viso sakinio žodžių tvarkos: įvardis gali eiti ir prieš veiksmažodį, ir po veiksmažodžio, o taip

¹ Dauguma prūsų kalbos tyrinėtojų į šiuos dalykus (t. y. į vokiečių kalbos įtaką) kreipė pernelyg maža dėmesio, todėl jų išvados apie prūsų kalbos sangražinių veiksmažodžių struktūrą buvo labai prieštaringos (žr. toliau).

² Žr. A. Jakulienė, Apie lietuvių kalbos sangražinių veiksmažodžių funkcijas, – *Baltistica*, III(2), 187 t. t.

pat gali būti atskirtas nuo jo kitų žodžių, plg. *er wendet sich, sich zur Flucht wenden* ir pan.

Turint galvoje šiuos baltų kalbų ir vokiečių kalbos skirtumus, tiriant prūsų kalbos sangražinius veiksmažodžius, pirmiausia būtina atsižvelgti į tuos prūsų kalbos faktus, kuriais ji skyrėsi nuo vokiečių kalbos ir sutapo su lietuvių ir latvių kalbomis.

Prūsų kalbos sangražinių veiksmažodžių forma atrodo įvairiai:

1. Konstrukcijos, susidedančios iš tranzityvinio veiksmažodžio ir sangražinio (ar jo funkcijas atliekančio asmeninio) įvardžio galininko (*mien, tien, sien, mans, wans*)³. Taip išreikštas prūsų kalbos sangražinis veiksmažodis paprastai formaliai visiškai sutampa su vokiškuoju atitikmeniu tiek žodžių tvarkos, tiek įvardžio asmens ar skaičiaus atžvilgiu, plg.:

turrimai mes noūmas biātwi 151₃⁴ – *follen wir vns fōrchten* 150₂;

po finna mien pirdau Deiwan 179₁₈ – *bekenne mich für Gott* 178₁₆;

as quoi mien walnennint 181₇ – *ich will mich bessern* 180₆₋₇;

ains sien ni aupallai tīt pobrendints sen stawīdsmu | adder muifieson grikans 181₁₉ – *jemandt sich nicht befindet beschweret* 180₁₈;

Pastauton | bhe kērmeneifkan sien pogattawint 189₁₁₋₁₂ – *Fasten vnd Leiblich sich bereyten* 188₁₂;

swaian Seimīnan turri mukint Angsteina bhe Bītai sien Signāt 189₂₃ – *sein Gefinde sol lehren | Morgens vnd Abends sich Segnen* 188₂₂;

turri tou tien Signat 191₂₋₃ – *soltu dich segnen* 190₂;

turei toū tien Signat 193₂ – *soltu dich segnen* 192₂;

Kas sien teinu pīki stan Auktimmiskan sedinna 201₂₁₋₂₂ – *Wer sich nun wider die Obrigkeit setzet* 200₁₉;

Steffepaggan lauftineiti wans teinu | pōstan warewingin rānkan Deiwas 209₈ – *So demūtiget euch nun vnter die gewaltige Handt Gottes* 208₅;

Sen Alkinisquai | turei tou tien no stan pomaitat 217₁₁ – *mit kummer solstu dich darauff nehren* 216₁₀₋₁₁;

seiti weifsewingi bhe tūlninaiti wans 217₂₆ – *Seid fruchtbar | vñ mehret euch* 216₂₄;

³ Prūsų kalbos tyrinėtojai kaip sangražinius veiksmažodžius paprastai pateikia tik konstrukcijas su įvardžiu *sien*, visai neminėdami pavyzdžių su kitų asmenų ar skaičių įvardžiais (*mien, tien, mans, wans*), plg. J. Endzelīns, *Senprūšu valoda, Rīgā*, 1943, 124–125; J. Endzelynas, *Baltų kalbų garsai ir formos*, Vilnius, 1957, 196; R. Trautmann, *Die altpreußischen Sprachdenkmäler*, Göttingen, 1910, 269–272; J. Otrębski, *Gramatyka języka litewskiego*, III, Warszawa, 1956, 239.

⁴ Prūsų kalbos ir paralelaus vokiškojo teksto pavyzdžių puslapiai nurodomi pagal fotografuotinę prūsų kalbos tekstų leidimą; žr. Prūsų kalbos paminklai, Vilnius, 1966.

bhe tickinnaiti ioumas stanfubban|pomettewingi 217₂₇₋₂₈ – vñ macht sie euch vnterthan 216₂₅;

kawīds sien prēistan perōnin Crixtiāniskan kīrkin podāst|stas endāst sien en ainan Noseilewingiskan kariaufnan 235_{15-16, 16-17} welcher sich zu der gemeinen Chriftlichen Kirchen thut|der begibt sich in einen Geiftlichen Streit 234_{14-15,16};

ioūs wans |...| a schiffes niaubillintis N. enimmans 237₂₋₄ – jr euch...| dieses noch vnmündigen N. habet angenommen 236₁₋₃.

Tik keliais atvejais toks sangražinis prūsų kalbos veiksmažodis atitinka nesangražinį intransityvinių vokiečių kalbos veiksmažodį, plg.:

sien audāt 169₂₂₋₂₃ – geschehen 168₁₈;

audāst sien 161_{4, 161₁₉, 163₁₂, 163₈₋₉} – geschicht 160_{4, 160₁₈, 162₁₀, 162₇;}

sien audāst 163₁₀₋₁₁ – geschehe 162₉.

2. Veiksmažodžiai, turintys žodžio gale enklitinį sangražinį įvardį *-si(n)*. Beveik visais atvejais taip išreikštą prūsų kalbos sangražinį veiksmažodį vokiškajame tekste atitinka nesangražinis intransityvinis veiksmažodis, plg.:

audaffeifin 89₁₆ – geschee 88₁₆;

audafeyfin 105₁₆ – geschehe 104₁₆;

Audāfin 163₅ – geschehe 162₄;

mukinfufin 209₂₀ – lern 208₁₆;

widintunfin 211₁₃ – zuuerhindern 210₁₂;

embaddufifi 225₁₅ – stecken 224₁₃₋₁₄;

embaddufifi 227₂₂ – stecket 226₂₀.

Porą kartų tokį sangražinį prūsų veiksmažodį atitinka sangražinis vokiškojo teksto veiksmažodis, plg.:

etlāikufin 211₁₃ – enthalt sich 210₁₁₋₁₂ ir

wartinna fin 213₂₅ – wende er sich 212₂₃.

3. Konstrukcijos, susidedančios iš veiksmažodžio su enklitiniu įvardžiu *-si(n)* gale ir pilnosios (neenklitinės) sangražinio ar asmeninio įvardžio formos (*sien, ... mans*). Visus šio tipo prūsiškuosius sangražinius veiksmažodžius atitinka sangražiniai vokiškojo teksto veiksmažodžiai, plg.:

Pirsdau Deiwan turridi wiffans Grikans sien fkellānts dātunfi 177₁₇₋₁₈ – Für Gott sol man aller Sünden sich schuldig geben 176₁₇₋₁₈;

qai sien en mans grikiifi 167₁₂ – die sich ahn vnns versündigen 166₁₀₋₁₁;

Turei sien esseftan Ebangelion maitātunfin 199₂₀₋₂₁ – sollen sich vom Euangelio neeren 198₁₈;

mes mans schiēifon malnijkikai enimmimaiſin 223₁₃₋₁₄ – *wir vns des Kindes annemen* 222₁₃₋₁₄;

kāigi ginnewīngifkan | ſien ſtas Soūns Deiwas |...| p̄riki ſtans malnijkikans waidinnaſin 225₁₀₋₁₂ – *wie freundlich ſich der Son Gottes... gegen den Kindlein ſtellet* 224₈₋₁₁.

Prūsų kalbos sangražinių veiksmažodžių formos su pilnosios įvardžio formos galininku (*mien, tien, sien, mans, wans*), be abejo, yra atsiradusios dėl vokiečių kalbos įtakos. Taip manyti verčia šios aplinkybės:

1. Veiksmažodžiai su pilnosios įvardžio formos galininku intranzityviam veiksmui reikšti ne tik nevartojami kitose baltų (lietuvių ir latvių) kalbose, bet nebūdingi ir baltams artimose slavų kalbose. Ir pačioje prūsų kalboje (t. y. prūsų kalbos rašto paminkluose) tokios sangražinės formos vartojamos lygia greta ir sinonimiškai su kitokio tipo formomis, turinčiomis sufiksuotą enklitinį sangražinį įvardį *-si(n)*⁵.

2. Sangražinės formos su įvardžio galininku prūsiškame tekste vartojamos beveik visada tik tais atvejais, kai atitinkamame vokiškame tekste yra tokios pat konstrukcijos sangražinis veiksmažodis.

3. Aprašomosiose prūsų sangražinėse formose įvardis (kaip ir vokiečių kalboje) skirtinguose asmenyse ir skaičiuose turi skirtingą formą (*mien, tien, sien, mans, wans*, plg. vok. *mich, dich, sich, uns, euch*). Toks įvardžio formų kaitymas nebūdingas kitoms baltų kalboms, plg. lie. *aš matau save, tu matai save* ir t. t. Baltų kalbose nekaitomas nei giminėmis, nei skaičiais ir tos pat šaknies savybinis įvardis *savo* (jei jis žymi priklausomybę pačiam sakinio subjektui), pvz., lie. *aš gerbiu savo tėvą, tu gerbi savo tėvą* ir t. t.⁶, tačiau plg. vok. *ich ehre meinen Vater, du ehrest deinen Vater* ir t. t. Kad prūsų kalboje įvardžiai buvo vartojami taip pat, kaip ir kitose baltų kalbose, rodo šie pavyzdžiai, kuriuose sangražinis ar tos pat šaknies savybinis prūsų kalbos įvardis atitinka įvairių asmenų ir skaičių vokiškojo teksto įvardžius:

Noſtan kai tans ſtan ſebbei pogattewinlai 215₁₀ – *auff das Er ſie Im ſelbeſt zurichtet* 214₉;

turri dijgi ſtai wijrai ſwaians gannans milijt kāigi ſwian ſubban kērmenen 215₁₅ – *ſollen auch die Menner jre Weiber lieben | als jre eigene Leibe* 214_{13,14};

ſtai gannai bouſei pomęſton ſwaain wijrin 215₂₀ – *Die Weiber ſein vnterthan jren Mennern* 214₁₈;

Deiws teikū ſtan ſmunentin ſebbei ſupſmu... poligon 217₂₂ – *Gott Schuff den Menſchen | Im ſelbſt zum Bilde* 216₂₁ ir kt.

⁵ Apie *-si(n)* ir *sien* santykį žr. p. 41.

⁶ Plg. Lietuvių kalbos gramatika, I, Vilnius, 1965, 672.

Baltiškėmis reikėtų laikyti tik prūsų kalbos sangražinių veiksmažodžių formas su enklitiniu įvardžiu *-si(n)*⁷. Rekonstruojant tą prūsų kalbos padėtį, kai ji dar nebuvo paveikta vokiečių kalbos⁸, galima būtų spėti, kad prūsų kalbos sangražinių veiksmažodžių *-si(n)* ir *sien* santykis buvo toks pat, kaip lietuvių *-s(i)* ir *save*, latvių *-s* ir *sevi* ar rusų *с(я)* ir *себя*: enklitinis įvardis *-si(n)* buvo sangražos dalelytė, o įvardis *sien* buvo vartojamas veiksmui, tiesiogiai nukreiptam į subjektą, reikšti⁹. Veiksmui, kuris yra tiesiogiai nukreiptas į subjektą, reikšti prūsų kalbos tekstuose paprastai ir vartojamos konstrukcijos su įvardžiu *sien*, plg.:

Deiws ni daft fien bebbint 199₂₄ – *Gott lefft sich nicht spotten* 198₂₁;

kas swaiiau Gannan milē |ftas mile fien subban 215_{16–17} – *Wer sein Weib liebet |der liebet sich selbst* 214_{14–15};

*Mijlis twajan Tawifen kai tien*¹⁰ *subban* 209₁₆ – *Liebe deinen Nehesten |als dich selbst* 208₁₃.

Todėl galima būtų manyti, kad *-si(n)* ir *sien* skyrėsi ir savo forma, t. y. kad *mien*, *tien*, *sien* skaitytini kaip **men*, **ten*, **sen*¹¹.

Kaip lietuvių ir latvių kalbose, taip ir prūsų kalboje sangražos dalelytė *-sin* visose veiksmažodžio lytyse turi tą pačią formą. Čia dar kartą paminėtinas pavyzdys *mes mans schiēifon malnikikai enimmimai fin* 223_{13–14} – *wir vns des Kindleins annemen* 222_{13–14}, kur *-sin* vartojama greta pilnosios įvardžio formos galininko *mans* = vok. *uns* (dgs. 1 a.).

⁷ Taip spėjo ir J. Kazlauskas, žr. И. Казлаускас, О месте возвратной морфемы и ее ударении в литовском языке, – *Baltistica*, I(2), 146.

⁸ Šiandien sunku pasakyti, kiek vokiečių kalba buvo padariusi įtakos gyvajai prūsų kalbai, t. y. kiek prūsų kalbos rašto paminklai atspindi padėtį, buvusią gyvojoje kalboje.

⁹ Plg. A. Margulies, *Die Verba reflexiva in den slavischen Sprachen*, Heidelberg, 1924, 25. Tačiau ir jis, kaip ir kiti prūsų kalbos tyrinėtojai, nepastebėjo, kad sangražiniai veiksmažodžiai reiškiami ne tik formomis su *sien*, bet ir su *mien*, *tien* ir t. t., ir nepadarė išvados, kad šios konstrukcijos yra tik verstinės.

¹⁰ Įvardis *tien* vietoj *sien*, matyt, atsirado dėl vokiečių kalbos įtakos, plg. lie. *mylėk savo artimą, kaip patį save* (žr. p. 40).

¹¹ Plg. R. Trautmann, *Die altpreußischen Sprachdenkmäler*, 269–270 ir N. van Wijk, *Altpreussische Studien*, Haag, 1918, 25. Kitokios nuomonės laikosi J. Endzelynas, *-si(n)* identifikuodamas su *sien*, kuris, jo nuomone, pagal vokiečių rašybos principus skaitytinas *sīn* (žr. J. Endzelīns, *Senprūšu valoda*, 86–88). Tačiau prūsų tekstuose ilgasis *ī* retai težymimas rašmenimi *ie*, plg. V. Mažiulis, *Prūsų kalbos paminklai*, 46–47 (tai pripažįsta ir pats J. Endzelynas, žr. op. cit., 87). Nepateikdamas naujų argumentų, formas *sien* ir *-si(n)* identifikuoja ir Chr. Stangas (žr. Chr. S. Stang, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Oslo, 1966, 248 ir 254).

Kadangi *-si(n)* beveik visais atvejais rašoma kartu su veiksmažodžiu¹², galima būtų manyti, kad *-si(n)*, kaip ir kitų baltų kalbų sangražos dalelytės, buvo su veiksmažodžiu suaugusi¹³.

Visuose turimuose prūsų kalbos sangražinių veiksmažodžių (priešdėlėtų ir nepriešdėlėtų) pavyzdžiuose dalelytė *-si(n)* sufiksuoja žodžio gale, plg. *mukinfu-fin* 209₂₀, *wartinna fin* 213₂₅, *maitātunfin* 199₂₁, *waidinna fin* 225₁₂, *griki fi* 167₁₂, *dātunfi* 177₁₈, *au-dassei fin* 89₁₆, *em-baddufi fi* 225₁₅, *et-lāiku fin* 211₁₃, *en-immi-mai fin* 223₁₄ ir kt.

Visi prūsų kalbos sangražiniai veiksmažodžiai reiškia intranzityvų veiksmą. Ar prūsų kalboje buvo vartojami tranzityviniai sangražiniai veiksmažodžiai, dėl prūsų kalbos rašto paminklų negausumo ir verstinio jų pobūdžio nustatyti neįmanoma.

REFLEXIVE VERBEN IM ALTPREUBISCHEN

Zusammenfassung

In den altpreußischen Schriftdenkmälern sind zwei Typen von reflexiven Formen zu unterscheiden. Der erste Typus, der genau dem deutschen Original entspricht (nichtreflexives Verb + Akkusativ der Pronomina *mien* „mich“, *tien* „dich“, *sien* „sich“, *mans* „uns“, *wans* „euch“) ist nicht baltischer Herkunft. Diese umschreibenden Konstruktionen sind im Altpreußischen (oder nur in den altpreußischen Texten) unter dem Einfluß des Deutschen entstanden. Baltisch ist wohl nur der zweite Typus der reflexiven Verben: Formen mit dem Reflexivpartikel *-si(n)* am Ende des Wortes. Im Altpreußischen wird *-si(n)* wie in den übrigen baltischen Sprachen (im Gegensatz zum Deutschen) in allen Personalformen des Verbs gebraucht.

¹² Vienintelis užrašymas *wartinna fin* 213₂₅ galėjo atsirasti dėl vokiškojo teksto (*wende er sich* 212₂₃) įtakos.

¹³ J. Endzelynas, identifikuodamas įvardžius *sien* ir *-si(n)*, mano, kad prūsų kalboje veiksmažodis su sangražiniu įvardžiu dar nebuvo visai suaugęs, žr. J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, 196.